

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ «ДОРОГА» В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ (НА МАТЕРІАЛІ «ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИХ НАРОДНИХ ПРИПОВІДОК» І. ФРАНКА)¹⁷

Сергій Колонюк

Abstract: The concept of *journey* is expressed in a peculiar way in different linguistic cultures or subcultures. The paroemiological fund captures the national specificity, modelling the corresponding paroemiological picture of the world. Everything related to the road is important for a person. The people have developed specific phatic formulas related to parting words, generalised recommendations that are important to recall before a journey. Certain taboos, customs, prejudices, expressed in the form of communicative genres of wishes, farewells and curses, are also verbalised. The article describes conceptual meanings and shows the ethnic peculiarity of road interpretation in the Galician linguistic consciousness, using the dictionary of Ivan Franko's paroemias.

Keywords: verbalisation, communicative genre, concept of road, language consciousness, paroemia, paroemiological picture of the world, phatic formula.

«Мову сьогодні розглядаємо як основний засіб, що дає змогу пояснити сферу людської ментальності, поведінку людини, її світогляд, спосіб мислення, процес породження думки, оскільки саме мова визначає спосіб членування світу у тій чи тій культурі, спосіб його опису, інтерпретації» (Космеда, Плотнікова 2010: 9). Актуальними на сьогодні залишаються праці, присвячені мовній картині світу, її концептуальній картині у всій сукупності, зокрема й з урахуванням фрагментів паремійної картини світу.

Фрагмент паремійної картини світу із ключовим словом *подорож* своєрідно репрезентується за допомогою системи паремій із стрижневим словом *дорога*. У цій науковій розвідці плануємо розглянути фрагмент концептосфери ПОДРОЖ, що репрезентований лексемою *дорога* з ура-

¹⁷ http://doi.org/10.26615/issn.1314-572X.2021_011

хуванням української субкультури галичан. Дослідницьким матеріалом слугує унікальна збірка паремій, укладена Іваном Франком (ГРНП 2006), що докладно проаналізована Святославом Пилипчуком (Пилипчук 2005). Авторська картотека сформована шляхом суцільної вибірки відповідних паремій і складає близько 100 одиниць.

Мета цієї наукової студії – подати лінгвокультурний аналіз фрагменту паремійної картини світу галичан зі структурним компонентом *дорога* в значенні ‘подорож’ з урахуванням відповідних комунікативних стратегій і тактик галичан, звичаїв, традицій, табу.

Лексема *дорога* в українській лінгвокультурі має своєрідну структуру значення, зокрема найбільш авторитетний академічний тлумачний словник сучасної української мови (СУМ) фіксує таку структуру словникової статті на вказане слово: 1. ‘Смуга землі, по якій їздять і ходять’. // ‘Штучно створений засіб для пересування, сполучення і т. ін.’ // ‘Смуга, що лишається як слід після руху кого-, чого-небудь’; 2. ‘Місце для проходу, проїзду’. // *перен.* ‘Доступ куди-небудь, можливість потрапити куди-небудь’; 3. ‘Перебування в русі (йдучи або їдучи куди-небудь)’; 4. *У знач. присл.* дорогою. ‘Під час руху, подорожування куди-небудь’; 5. ‘Правильний напрямок для руху кого-небудь’. // *перен.* ‘Напрямок діяльності, шлях розвитку’ (СУМ 1971: 378).

Наведена словникова стаття, як бачимо, репрезентує широку систему прямих і переносних значень та значенневих відтінків, що містять такі смисли: ‘земля’, ‘засіб для пересування’, ‘слід після пересування’, ‘місце для пересування’, ‘можливість потрапити в певне місце’, ‘рух’, ‘напрямок’, ‘правильний напрямок’, ‘життя’, ‘подорож’.

Крім того, у цій словниковій статті наведено низку культурно значущих паремій, порівн.: *Бути на божій (останній) дорозі* – ‘бути при смерті’; *Вибиватися (вибитися) на (широку) дорогу* – ‘після довгих шукань, невдач забезпечувати собі помітне місце в суспільстві’; *Забувати (забути) дорогу*; *Зав’язати дорогу*; *Зійти з рівної дороги* – ‘почати вести ненормальне життя; збочити’; *Обминати (обходити) десятою дорогою* – ‘не заходити куди-небудь, не зустрічатися з кимось’; *Перейти дорогу* – ‘захопити, зробити те, на що розраховував інший’; *Проводжати (провести) в останню (далеку) дорогу* – ‘ховати кого-небудь’; *Скатертю дорога* – уживається при потребі показати, висловити тому, хто йде, їде і т. ін., що за ним не дуже жалкують і без нього обійдуться; *Стояти (стати) на дорозі*; *Поперек дороги стояти (стати)* – ‘бути перешкодою комусь у досягненні чого-небудь’; *Заказати дорогу* – ‘закрити доступ кому-небудь кудись’; *Заступати (заступити) дорогу (у життя)* – ‘ставати перешкодою на життєвому шляху кому-небудь’; *Пробивати (пробити) собі доро-*

зу — ‘добиватися успіхів у бажаній справі’; *Виходити (вийти) на вірну дорогу* — ‘ставати на правильний шлях у своїй діяльності’; *По дорозі*: а) ‘в одному напрямку з ким-небудь’; б) ‘попутно, мимохідь’; в) ‘разом ідучи, ідучи’; *Туди й дорога кому* — ‘хто-небудь того й заслуговує, не вартий співчуття’ (див.: СУМ... 1971: 378).

Лексема *дорога* виступає у граматичному значенні іменника та прислівника.

Концепт *дорога* містить аксіологічно протилежні смисли, ковзаючи по шкалі оцінки від позитивного до негативного значення (див.: Космеда 2000). Однак простежуємо лише одну паремію, що, власне, пов’язана зі значенням ‘подорож’: це напутна формула — *Скатертю дорога*, що використовується для вербалізації недобррозичливого ставлення до адресата комунікації. Очевидно, ця паремія запозичена з російської лінгвокультури. Інші ж паремії є реакцією на певні життєві ситуації, що розлого репрезентовано в усталених виразах, описаних Іваном Франком з указівкою на конкретні комунікативні ситуації й комунікативні мовленнєві жанри.

Вербалізація феномена *дороги* має лінгвокультурні та субкультурні особливості навіть у межах однієї лінгвокультури, зокрема української. На сьогодні доведено (Ірина Голубовська, Тетяна Космеда, Олена Селіванова, Юрій Степанов), що ціннісні характеристики *подорожі* як культурного концепту зазвичай устанавлюють, звертаючись до аналізу виражених у мові ціннісних суджень з приводу відповідного концепту. Ці судження фіксуються насамперед у паремійному фонді, що й складає предмет лінгвокультурології.

Іван Франко в укладеному ним наприкінці XIX – на початку XX століття словнику «Галицько-руські народні приповідки» (1893–1908) інтерпретував низку паремій із структурним компонентом *дорога*, відтворивши відповідні судження галичан. У цих пареміях вербалізовано поради, застереження, категоричні настанови, що стосуються *дороги* як сукупності життєвих ситуацій, коли не рекомендується в чомусь заважати, порівн.: *Не переходи-ж мені! Scil. дороги.* — «Не зачіпай мене» (ГРНП 2006, т. 3: 655). Народна мовна свідомість українців застерігає і від того, щоб шкодити гарним людям, коли вони виконують важливу роботу чи мають намір рухатися в певному правильному керунку, напр.: *Не варт доброму дороги перейти* — «Scil. бо се була би зла ворожба, такий він недобрый та нещирый» (ГРНП 2006, т. 2: 21).

Дорога настільки важливий ментальний концепт, що вона асоціюється із життєвим шляхом, який повинен бути чітко окреслений, правильний, а правильний напрям змінювати не можна, порівн.: *Не збочуй з дороги, бо відпокутуют ноги* — «Знач. заблудиш і мусиш ходити далеко довше»

(ГРНП 2006, т. 2: 53); *Ані на крок з дороги не сходи!* – «Не збочуй, держися дороги» (ГРНП 2006, т. 2: 421). Рекомендується даремно не гаяти часу, а бути зосередженим на важливих моментах життя, не марнувати його. Значення лексеми *дорога* й у цьому разі абстрагується, напр.: *Не бав сі в дорозі* – «Не гайся, поспішайся» (ГРНП 2006, т. 2: 53), вербалізована вказівка про негаразди життєвого шляху, неправильно обраний шлях: *Тов дорогов далеко не зайдеши* – «Остерігають чоловіка, що пустився на кепську дорогу, на крадіж, ошуканство» (ГРНП 2006, т. 2: 55); *Тут тобі нема дороги* – «Знач., ти сюди не ходи, сего діла не зачинай» (ГРНП 2006, т. 2: 56).

Крім того, *дорога* як життєвий шлях потребує правильних рішень, спонукає бути підготовленим до негараздів, ураховувати негативний досвід, зокрема в дорозі можуть траплятися недобррозичливці, лихі люди й до цього слід бути готовим, порівн.: *От вам і наука, не йти в дорогу без бука* – «Говорив чоловік синам, що ходили кудись за ділом, а їх по дорозі набито» (ГРНП 2006, т. 2: 586).

Народ засуджує п'яниць, наголошуючи на їхньому неправильному шляху, оформлюючи такі застереження в жартівливо-іронічній тональності: *Будь здоров! Як зійдеши з дороги, то зайдеши у рів* – «Жартують із п'яного чоловіка, що конче береться йти в дорогу, прим., вертати додому» (ГРНП 2006, т. 2: 231).

Паремії часто мають вигляд табуйованих висловів. Табу не має однозначного фіксованого визначення, адже існує низка концептів, які пояснюють зміст та функціонування табу. Так, наприклад, Анатолій Загнітко виокремлює такі типи табу: (а) словесне; (б) комунікативне; (в) тематичне, порівн.: **Табу** (франц. *tabou* від полінез. *tapu* – заборона, що утворене з двох полінезійських коренів: *ta-* – відзначати, *pu-* – повністю) / **Табу словесне** – історично напрацьована в певному колективі заборона на вживання тих чи тих слів та висловів. Здебільшого табу поширювані на лексику, пов'язану з язичницькими віруваннями, у сучасному суспільстві – на слова, пов'язані з певними делікатними темами. Досить відомі мисливські табу на імена тварин, що виступають предметом полювання. У всіх мовах табуйовані слова пов'язані зі смертю, особливо смертю вождя, правителя чи загалом старшої поважної людини. Табуйованою постає так звана інвективна, обсцентна лексика. [...] **Табу комунікативні** (прикм. від ім. комунікація) – загальне поняття, яке об'єднує мовні, тематичні та контактні заборони, що накладаються на спілкування в певних культурах; комунікативна традиція, що пов'язана з униканням певних засобів, тем і форм спілкування в тих чи тих ситуаціях. Табу передбачає уникання певних мовних висловів або заторкування певних тем спілкування. Бувають табу *мовні* (наприклад, при жінках не вживають нецензурні слова), *тема-*

тичні (при дітях секс не обговорюють) і *контактні* (наприклад, у деяких культурах батько чоловіка молодої жінки (тобто свого сина) не повинен з нею зустрічатися тривалий час). (...) **Табу тематичне** (прикм. від ім. тема) – тип комунікативного табу; заборона в певній культурі розмов на конкретну тему, обговорення цих тем з представниками відповідної лінгвокультури» (Загнітко 2012: 10–11).

Джеймс Фрезер вважає, що табу – це негативні приписи або категоричні заборони на релігійному або магічному рівні, порушення яких карається надприродними силами (Фрезер 1923: 27). Зазначений дослідник також пропонує універсальну класифікацію табу з урахуванням вербальних і невербальних чинників, порівн.: (1) *заборонені дії* (табу на спілкування з певними людьми, зокрема чужоземцями; табу на дії, пов'язані з прийомом їжі і пиття; табу на оголення особи; табу на вихід з житла; табу на дії, пов'язані з залишками їжі); (2) *табу на людей* (табу, що поширюються на вождів і правителів (наприклад, не можна торкатися до вождя або належним йому предметів); табу на вбивць; табу на жінок під час менструацій і пологів; табу на особи, які перебувають в жалобі або торкалися до небіжчиків; табу на воїнів; табу на мисливців і рибалок та ін. категорії осіб, від яких, на думку примітивних народів, виходила духовна небезпека); (3) *табу на предмети* (табу на використання заліза; табу на гостру зброю і ін. предмети з гострими кінцями; табу на кров; табу на голову; табу на волосся, нігті, слину і т. п.; табу на їжу виражалось в забороні на вживання в їжу багатьох видів тварин і рослин; табу на вузли та кільця); (4) *заборонені слова* (табу на проголошення імен власних, в тому числі свого власного імені, імен родичів, небіжчиків, правителів і ін. священних осіб; імен богів) (Фрезер 1923: 249–320).

Марк Маковський слушно вважає, що табу має вплив на формальну будову мови, її семантику, і, відповідно, на мовну свідомість людини, її культуру й мислення (див.: Маковський 2000), із чим не можна не погодитися.

Розглянувши погляди вчених та поняття табу, підсумуймо, що табу – це найдавніше явище, характерне для багатьох народів. В основі табу лежить заборона, тісно пов'язана з різними культурно-ментальними чинниками, зокрема застереженнями, що репрезентовані в словнику паремій, укладеному І. Франком, стосуються того, щоб не зв'язувати важливих життєвих подій з:

1) *нерозумними людьми*, які не здатні дати добрі рекомендації, зокрема й указати добрий напрямок руху, напр.: *Три дни блуди, а дурня дороги не питає* – «Дурний не покаже доброї дороги, а справить іще на гіршу» (ГРНП 2006, т. 1: 105); *Дурному вступи сі з дороги* – «Бо з ним легко дійти до сварки» (ГРНП 2006, т. 2: 93);

2) *жінками*: у цьому разі актуалізовано патріархальні погляди на жінку, від якої ніби слід очікувати лиха, напр.: *Не вірь кобилі в дорозі, бо серед болота скине* – «Знач., не вір жінці в тяжкій пригоді, бо заведешся» (ГРНП 2006, т. 1: 336). І. Франко у своїх наукових працях та художніх текстах фіксував й інтерпретував соціально-культурну інформацію про поведінку, звичаї й соціалізацію галичан (див. про це: Космеда 2012). Простежуємо вербалізацію табу на контакти з деякими типами людей (дурнями, п'яницями, жінками).

Більша частина вербалізованих у формі паремії табу, що стосуються дороги, як бачимо, належать до *комунікативних* з урахуванням наведених класифікацій.

Інколи дешифрувати значення паремії письменнику було непросто, зокрема у випадку вербалізації прокляття, напр.: *Бодай ти заяць дорогу перебіг* – «Прокляте. Уважають за злий знак, коли заяць перебіжить дорогу» (ГРНП 2006, т. 2: 216). Чому ця ситуація негативно оцінюється І. Франко не пояснює. Але автор цієї наукової студії віднайшов пояснення, що пов'язане з натурфілософією давніх слов'ян (табу на зустрічі з певними тваринами): нагадаймо, що тварини відігравали велику роль у житті людей, зокрема деякі тварини обростали міфами. Це стосується й зайця, який, як зафіксовано в народній пам'яті, міг відштовхнути фортуну, удачу.

Існують такі версії інтерпретації зустрічі людини із зайцем: (1) якщо заєць зустрівся на виході із житла, наші пращури сказали б, що це знак швидкої смерті близької людини; (2) якщо довелося побачити зайця на дорозі, неподалік від того населеного пункту, де ви живете, слід побоюватися можливої пожежі; (3) заєць, який перебіг дорогу під час руху весільного кортежу, нерідко віщує конфлікти в сімейному житті й подальше швидке розлучення; (4) зустріч вагітної жінки із зайцем може пророкувати майбутній дитині важке каліцтво, що серед людей називається заячою губою (див.: *Що означає... 2019*).

Паремії фіксують забобонність, зокрема віру в те, що зібравшись у дорогу, не слід повертатися (*табу на дії, поведінку*). Ця рекомендація пов'язана з урахуванням психології людини, якщо особа буде пам'ятати, що повертатися – це погана прикмета, вона буде налаштована на те, що, збираючись у дорогу, слід бути максимально зосередженим, уважним, усе враховувати, тоді й можна очікувати на позитивний результат, порівн.: *Не годит сі вертати сі, як хто вже раз пустив сі в дорогу* – «Народне віруванє, але приказка вживається як правило *savoir vivre*'а» (ГРНП 2006, т. 1: 528). Вираз *savoir vivre*'а, як відомо, у перекладі з французької мови значить 'життєва мудрість'. І. Франко наголошує на універсальному характері приповідки, що вербалізує максимальну абстракцію.

Паремії, оформлені у вигляді прокляття, – це сильні емоційні комунікативні вислови, некоректні побажання, що стосуються й напутніх побажань. Їх у народі боялися, порівн.: *А бодай ти дороги не стало* – «Щоб ти не міг нікуди йти» (ГРНП 2006, т. 2: 47). У цьому разі дорога також уособлюється з життям, порівн.: *Бодай єс на песі дороги зійшов* – «Щоб ти звівся нінащо» (ГРНП 2006, т. 2: 47).

Лексема *дорога* моделює й евфемізм – побажання смерті, хвороби, напр.: *Бодай му дороги не було ні за ним, ні перед ним* – «Щоб помер, перестав ходити» (ГРНП 2006, т. 2: 47); *Запала би сі за ним дорога* – «Щоб не вернув більше» (ГРНП 2006, т. 2: 50).

Інколи І. Франко фіксує прецедентні ситуації, мотивація яких утрачена, порівн.: *Ступай з дороги, бо іде безногий* – «Мабуть колись возили безногого пана та зганяли отак людей із дороги. Теперя ся приказка перейшла на дитячу забаву» (ГРНП 2006, т. 2: 55). Укладач словника вказує на середовище поширення приповідки – дитяче мовлення, що є, очевидно, сигналом ‘зійти з дороги, комусь поступитися’. Репрезентовано виховну функцію – табу на відповідну поведінку дітей, указівку, як слід чи не слід поводитися.

Отже, проаналізувавши фрагмент паремійної картини світу галицької субкультури українців із ключовим словом *дорога*, можемо констатувати, що Іван Франко майстерно інтерпретував паремійну вербалізацію традицій, звичаїв і табу, пов’язаних з концептосферою ПОДОРОЖ. Вдало змодельовано комунікативні ситуації, що показують ставлення галичан до дороги у векторному фокусі (1) «я» як суб’єкт дороги або (2) інший як суб’єкт дороги. Інтерпретуючи концепт *дорога*, укладач словника показав, як вербалізовано чуттєві, емоційні, духовні чинники мовної свідомості галичан. *Дорога* практично завжди вимагає від людини долати перепони. Простежуємо зв’язок цього концепту з концептом *зустріч*, що має відповідні наслідки. Паремії слугують застереженнями, можуть мати побажальний характер, але виступають й у формулах прокляття, показуючи, яким важливим життєвим чинником є для людини дорога (подорож). Паремії змодельовані в широкій палітрі тональностей: іронічній, жартівливій, жартівливо-іронічній, спонукальній, окличній та ін.

Література:

ГРНП 2006: Галицько-руські народні приповідки: у 4 томах. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: 2-е вид. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006.

Загнітко 2012: Загнітко, А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 томах. Т. 4. Донецьк: ДонНУ, 2012.

- Космеда 2000:** Космеда, Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000.
- Космеда, Плотнікова 2010:** Космеда, Т., Н. Плотнікова. Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера СВЯТКИ в українському мовному просторі. Львів: ПАІС, 2010.
- Маковский 2000:** Маковский, М. Феномен табу в традициях и в языке индоевропейцев: сущность, формы, развитие. Москва: Издательство «Азбуковник», 2000.
- Пилипчук 2005:** Пилипчук, С. «Галицько-руські народні приповідки» Івана Франка: пареміологічний та пареміографічний аспекти, поетика текстів. Автореферат дис. канд. філол. наук. Львів, 2005.
- СУМ 1971:** Словник української мови: в 11 томах. Білодід, І., А. Бурячок та ін. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1971.
- Фрезер 1923:** Фрезер, Д. Д. Золотая ветвь [Текст]: исследование магии и религии [перевод с английского М. К. Рыклина, послесловие и примечания С. А. Токарева]. Москва: Политиздат, 1980.
- Що означає... 2019:** Що означає, коли заєць перебігає вам дорогу. Стосовно цієї тварини теж є прикмети. <<https://www.golosinfo.com.ua/shcho-oznachaie-koly-zaiets-perebihaie-vam-dorohu-stosovno-tsiiei-tvaryny-tezh-ie-prykmety/>> (відвідано 12.07.2021).

Інформація про автора:

Сергій Колонюк – аспірант, Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, вул. 600-річчя 21.

Email: kolonyuk777@gmail.com